

כתובות נבטיות מעבדת (א)

מאת

א. נגב

בשעת חשיפת הריסות עבדת, שבוצעה על-ידי כותב הטורים האלה, מטעם המחלקה לשיפור נוף-הארץ שליד משרד ראש-הממשלה, נתגלו כעשרים כתובות נבטיות*, שניתן לחלקן לשלושה סוגים עיקריים: (א) כתובות הקדשה, החקוקות על-גבי שיש או על-גבי אבני-בניין, שנמצאו, רובן ככולן, בחלקו המערבי של האקרופוליס של עבדת, שכנראה היה בו היכל נבטי; (ב) כתובות על-גבי כלים, שנתגלו באיזור האקרופוליס, אם באחד משפכי העיר הנבטית (שפך 1), או בבית-היוצר הנבטי; (ג) כתובות על-גבי חפצי אבן גדולים, שנחשפו בעיקר ביובלים המשניים של עמק נחל-עבדת. שברים של שני חפצי-אבן ממין זה נתגלו — שלא באתרם — בחצר הגדולה של המצודה הביזאנטית.

1. לוח של שיש לבן בצורת טראפציה (לוח ג', 1). ארכו: 28 ס"מ; גבהו: 4 ס"מ; גובה האותיות: 10—18 מ"מ. הכתובת נמצאה במגדל-המדרגות, המוליך אל האקרופוליס. לפי כלי-החרס ולפי האוצר הגדול של פסי-לוני-הברונזה שנתגלו שם, יש לקבוע את זמנו של מגדל-המדרגות בשלב המאוחר ביותר של העיר הנבטית, כלומר, סמוך לשנת 106 לספח"נ.

עבדת פצאל ושעודת בני חרתת

עבדת — שם-עצם פרטי זכרי. שנתייחד בעיקר לצאצאי המשפחה המלכותית הנבטית, ואינו מצוי אצל ההדיוטות אלא לעתים רחוקות ביותר¹.

* כותב הטורים האלה מביע בזה את תודתו לפרופ' מ. אבי-יונה על הרשות לפרסם כאן את הכתובות, שנתגלו בעונת-החפירות הראשונה. כן מודה הוא למר י. כהן, מנהל העבודות בעבדת, שסייע, כמיטב יכולתו, בהעברת האבנים הכתובות מן העמקים הסמוכים אל עבדת, ובדרך זו אפשר את פענוחן. המחבר מחזיק טובה מרובה לכל המלומדים, שנוקק לעזרתם בשעת כתיבת מאמר זה על נושא מתחום האפיקראפיה הנבטית, שהוא עולם חדש בשבילי.

1. J. Cantineau, *Le Nabatéen*, II, Paris 1932, p. 125.

פצאל — שם־עצם פרטי זכרי, שנזכר פעם אחת בלבד בכתובות הנב־טיות, היינו, כתובת־ההקדשה המפורסמת שנתגלתה בפטרה²; מקורו בשם היווני Φασαίλος.

שעודת — שם־עצם פרטי זכרי או נקבי, המופיע בכתובת־ההקדשה הנזכרת מפטרה³ וכן בחרותות־סיני⁴.

חרתת — שם־עצם פרטי זכרי. שכונו בו ארבעה מלכים נבטיים וכן יוצאי חלציה של המשפחה המלכותית הנבטית⁵; בדרך־כלל, אין זה שם שכיח ביותר.

אין בידנו לציין מקבילה קרובה לכתובת שלנו, פרט לזו שנזכרה למעלה⁶. אותה כתובת נחקקה על בסיס פסלו של המלך עבדת הג', שנעשה לאל, והיא הוקדשה למלך חרתת הד'. אך בעוד שבכתובת שלנו נזכרים רק שמותיהם של שלושה מבני חרתת, הרי בכתובת מפטרה מופיעים שישה שמות, והם: שמות חמשת בניו ואחד מנכדיו:

...ומלכו ועבדת ורבאל

ופצאל ושעודת והגרו בנוהי וחרתת בר הג[רו ברברה]

שלושת השמות הראשונים בכתובת זו הם דינאסטיים, ואילו בכתובת שלנו יש שם דינאסטי אחד בלבד. מתוך נדירותם הרבה של שמות אלה יש להסיק, שניתן לייחס גם את השמות, הנזכרים בכתובת מעבדת, למשפחה המלכותית הנבטית. יתר־על־כן: הכתובת הנדונה מתבלטת בעבדת ביפי כתבה ה"קלאסית", בעוד שכתבן של רוב הכתובות האחרות הוא גס יותר.

2. לוח של שיש לבן, שבור בשני הצדדים (לוח ג', 2). ארכו: 9 ס"מ; גבהו: 6.5 ס"מ; עביו: 4.5 ס"מ; גובה האותיות: 10—16 מ"מ.

[דנה תיטר] א די קרב שעיו [בר..... על חיי חרתת]

[מלך נבט] ורחם עמה ו[אחתה שקילת מלכת נבטו]

Corpus Inscriptionum Semiticarum (= CIS), Pars secunda, Paris, 2

1893, 352

3. שם.

CIS, II, 786, 1604, 2003, 2129, 3145. 4

5. ראה: CIS, II, 352, ובייחוד שורה 3.

CIS, II, 352. 6

כתובת זו נמצאה בעיי מגדל-השער, במורד הצפוני של האקרופוליס. כלי-החרס בשכבה, שבה נחשפה כתובת זו, נתגלו מתחת לרצפה מן התקופה הביזאנטית, ויש לייחסם לפרק-הזמן בין הרבע האחרון של המאה הא' לפסה"נ לבין סוף המאה הא' לספה"נ. מן הראוי לציין, שמגדל-שער זה אינו מרוחק מן האכסדרה, שהיוותה, לדעת החופרים, חלק מן המקדש הנבטי המאוחר. בעיים שמסביב למגדל-השער נתגלו שברים רבים של שיש לבן, שבכמה מהם נחקקו אותיות בלשון הנבטית. בשיש לבן זה השתמשו בעבדת רק בתקופות הנבטית והרומית, בעוד שבכנסיות הביזאנטיות נתקלים אנו בשיש אפרפר בלבד.

ק ר ב — פועל יוצא, גוף שלישי, עבר — "הוא הקדיש". מספר שמות העצם, הבאים בזיקה לפועל זה בכתובות הנבטיות, מוגבל הוא למדי. הנבטים היו נוהגים להקדיש לאלוהות מסוימת מסגדא (אסטילה או מזבח)⁷, או חמ [נא] (מזבח להדלקת אש)⁸. במקרה אחד צוינה הקדשת גמליא (גמלים)⁹. בכתובת אחרת מאל-חג'ר¹⁰ נזכרת הקדשת קצרא (תא קטן או גומחה)¹¹. הואיל והאבן שלנו אינה מתאימה לאף אחד מן העצמים הנזכרים — מעדיפים אנו את הקריאה "[דנה תיטר]א די קרב" (תיטרא — הוראתה אכסדרה)¹². השלמתנו זו מבוססת על ההנחה, שהאכסדרה, שנחשפה במערבו של האקרופוליס של עבדת, היא מן העידן המאוחר של התקופה הנבטית.

ש ע י ו — שם-עצם פרטי זכרי. עד עכשיו לא נתגלה שם זה אלא בחרותות מחצי-האי סיני בלבד¹³.

E. Littman, *Publications of the Princeton University Archaeological Expedition to Syria in 1899—1900*, 1904, IV, n° 24; J. T. Milik, *Syria*, 35, 1958, pp. 230, 238

8. שם, מס' 97.

9. CIS, II, 157.

10. שם, 336.

11. Cantineau, *op. cit.*, p. 143.

12. Littman, *op. cit.*, n° 100; Répertoire d'épigraphie sémitique

(= RES), 803, 2023

13. Littman, *op. cit.*, p. 82; CIS, II, 1222, 1272; אולם ראה גם:

רחם עמה — "האוהב את עמו". היה זה חרתת הד' לבדו, שקיבל תואר זה¹⁴, ואין ספק, שיש להשלים: "חרתת מלך נבטור".

ו[אחתה שקילת מלכת נבטור] — שקילת היה שם אשתו השנייה של חרתת הד', והיא הוכתרה כמלכה בשנת העשרים למלכות בעלה¹⁵. אין שקילת נזכרת אלא בכתובת אחת, ואולי בשתי כתובות, מפטרה¹⁶. אם השלמתנו נכונה היא, הרי יש לתרגם כך כתובת זו: "אכסדרה זו אשר הקדיש שעיו בן... לחיי חרתת, מלך הנבטים, האוהב את עמו, ולחיי שקילת, אחותו, מלכת הנבטים".

3א. לוח של שיש לבן. חלקה השמאלי של כתובת, שנחתכה, כנראה, לקוביות־אבן לשם שימוש־משנה. ארכו של החלק שנשתמר: 2.8 ס"מ; גבהו: 5.7 ס"מ; גובה האותיות: 16—20 מ"מ (לוח ג', 3). צורת האותיות ואפיין דומים לאלה של הכתובת 1. כתובת זו נמצאה בעיי־האכסדרה. יש לשער, שזהו שבר של כתובת־הקדשה, בדומה לכתובת 1 (לוח ג', 1).

תת[חר]

של[ם]

חרתת

שלום!

3ב. הכתובת, הנמצאת בצדה האחורי של 3א, חרותה בכתב־יד גס הרבה יותר. חלקה העליון שבור. ארכה: 5.7 ס"מ; גבהו: 2.8 ס"מ. הקריאה מסופקת ביותר ותוכן הכתוב אינו ברור כל־עיקר (לוח ג', 4).

שנתם

4. לוח של שיש לבן־אפרפר, כנראה חלק שמאלי תחתון של שולי לוח־שיש גדול יותר. ארכו: 7.5 ס"מ; גבהו: 5 ס"מ. הכתב גס ביותר. הכתובת נתגלתה במורד הצפוני של האקרופוליס. מסתבר, ששבר זה נחתך מלוח־שיש

14. בכתובת ממידבא: *CIS*, II, 197; מפטרה: שם, 354 וכו'; מן החורן: שם, 182 וכו'; מאל־חג'ר: שם, 197, 198, 199 ועוד; וממקומות רבים אחרים, אך לא מסיני או מן הנגב.

15. Hill, *Catalogue of the Greek Coins of Arabia*, London 1922, pp. XVII f.

16. *CIS*, II, 351, וייתכן גם 354. אנו מבססים את השלמת הכתובת שלנו על השורה השנייה של כתובת זו.

גדול ושימש לצורך משני בתקופה מאוחרת יותר, ואולי שימש לציפוי הכנסייה הצפונית, שבקרבתה נמצא השבר (לוח ג', 5).

נִין

האות האחרונה ארוכה ביותר.

5. הכתובת (לוח ד', 1), המופיעה בתוך *tabula ansata* חרותה באופן גם, חקוקה על־גבי לוח מוארך של אבן־גיר רכה, שעביו כ־20 ס"מ. פני־האבן הקשים יותר מתקלפים במהירות רבה. הלוח נתגלה בעיי אחד מחדרי־המנזר, המצורף לכנסייה על־שם תיאודורוס הקדוש (הכנסייה הדרומית), שבו שימש כאבן־כיסוי של התקרה.

ארכה של הכתובת: 35 ס"מ; גבהה: 22 ס"מ; גובה האותיות: 30—70 מ"מ.

דכרון טב ושלם

לחרישו בר

פ
ב [...] א שלם

זכרון טוב ושלום לחרישו בר פ [...] א. שלום!

ד כ ר ו ן ט ב ו ש ל ם — הנוסח, כצורתו השלמה בכתובת זו, נמצא עד עכשיו בשתי כתובות בלבד: האחת בפטרה¹⁷ והשנייה בסיני¹⁸. בחרותות רבות מופיע נוסח זה בצורתו המקוצרת: "דכיר פ' בר פ"¹⁹ או "דכיר בטב"²⁰. ח ר י ש ו — שם־עצם פרטי זכרי, שהוא שכיח ביותר בכתובות ובטכסטים הנבטיים, הת'מודיים, הצפאיים והערביים²¹ וכן בכתובות פטרה²² וסיני²³. יש להניח, שבמקורה שימשה אבן זו לוח־כיסוי של כוך באחת ממערות־הקברים הנבטיות שבמדרון הדרומי־המערבי של עבדת, ומשם הועברה על־ידי הביזאנטיים, שנזקקו לחמרי־בנייה להקמת הכנסייה והמנזר.

17. שם, 619. 18. שם, 3072. 19. שם, 493, 494 וכו'.

20. שם, 820, 2160 וכו'.

21. E. Littman, *BSOA*, 15, 1953, I, p. 22.

22. למשל: *CIS*, II, 499, 503, 513.

23. למשל: 2976, 2015.

6. כתובת על-גבי אבן-בניין משובבת יפה, כנראה חלק ממשקוף או אפריז של בניין ציבורי (לוח ד', 2). חסרים חלקיה הימני והשמאלי של הכתובת; ומאחר שאין כל סימנים לשברים מקריים — יש להניח, שהכתובת נחקקה על-פני שתי אבנים נוספות, לפחות.

אורך האבן: 72 ס"מ; גובה: 32 ס"מ; גובה האותיות: 80—160 מ"מ.

[או] שו בר בר ענ[מו]

אושו נכדו של ענמו

אושו — שם-עצם פרטי זכרי, השכיח ביותר בין הנבטים²⁴.

בר בר — שם-עצם זכרי. הכתובת הנדונה היא השנייה שנתגלתה עד כה, שבה מצוי צירוף זה. לראשונה נמצא צירוף זה על-ידי ז'וסן וסביניאק בכתובת בת שתי שורות באל-חג'ר²⁵, שבה מסתיימת השורה הראשונה במלה "בר", ואילו השנייה פותחת באותה תיבה עצמה. החוקרים הנ"ל היו סבורים, שאין כאן אלא כפל-לשון, אך עם זאת לא התעלמו מן האפשרות, ש"בר-בר" משמעותו "בנו של הבן", כלומר, נכד. עכשיו, משנתגלתה אותה צורה עצמה בכתובת שלנו, אין ספק, שסברתם השנייה היא הנכונה.

ענמו — שם-עצם פרטי זכרי, הרגיל למדי בלשון הנבטית, בייחוד בחרור תות-סיני²⁶.

הכתובת שלנו נמנית עם קבוצת כתובות, חקוקות על-גבי חפצי-אבן, שצורתם קרובה ביותר לזו של שוקת ושהותקנו מגושי-אבן גדולים למדי (לוח ד', 3). הפרטים שיימסרו להלן עשויים לסייע בקביעת תפקידם של אותם חפצים, ואף בפירוש תכנן של הכתובות החקוקות עליהם.

חפצי-אבן אלה נתגלו זוגות-זוגות בכל קבוצה. שני זוגות כגון אלה נמצאו באתרם ביובלים של נחל-עבדת: האחד — במרחק של כ-4 ק"מ מדרום-מערב לעבדת, ואילו השני, שהוא שלם לגמרי — במרחק של 2 ק"מ מדרום לה. זוג שלישי נתגלה בעיים, שחצר המצודה הביזאנטית היתה מלאה בהם, כשהוא שבור לשברים גדולים.

נוסף על כך נמצא סוג שני של חפצי-אבן, שהם קטנים בהרבה מאלה

²⁴ ראה: 57 *op. cit.*, p. 18 Cantineau, *op. cit.*, p. 18 Littman.

A. Jaussen et R. Savignac, *Mission archéologique en Arabie*, I, 25

Paris 1905, p. 239 ²⁶ למשל: CIS, II, 826, 921 ²⁵ וכו'.

של הסוג הראשון. הם באים ביחידות ולא בזוגות. אחד מהם נתגלה בין שרידי בניין גדול, כנראה מקדש נבטי, 6 ק"מ ממזרח לשדה-בוקר, בדרך באר-שבע-אילת. שברים של חפץ-אבן שני נמצאו בעיי בניין ציבורי נבטי גדול, מדרום-מזרח למצודה הביזאנטית בעבדת, בירכתי העיר הנבטית. בזמן האחרון נתגלה סוג שלישי של חפץ-אבן מעין אלה, שנמצאו ליד שרידי בניין נבטי גדול בהר-חלוקים. בניין זה שימש, כנראה, תחנה בדרך-הארחות הנבטית, המוליכה מעבדת לחלוצה. סוג זה חצוב בתוך סלע, שהוחלק בידי אדם, קצת מדרום לבית. כאן נמצאו שני זוגות של חפצים כאלה, ובסמוך לכל אחד מהם היה ספלול (cup mark) גדול. מידותיהם של חפץ-אבן אלה הן: 60—70 × 100—120 ס"מ, ועמקם: 30—40 ס"מ. במרכזו של כל חפץ, או בצדו, נמצא ספלול, בדומה לסוג הראשון של חפץ-האבן, שנזכרו למעלה.

לא ברור לנו לאיזה צורך שימשו חפצים אלה, ואין לעמוד על כך אף מתוך הכתובות עצמן, כפי שנראה להלן. לראשונה היה נדמה לנו, שאין אלו אלא שקתות; אולם אלה מן הסוג הראשון, שהכתובות נחקקו על דפנותיהם, אינם מתאימים ביותר לתפקיד זה: הם גבוהים מכדי שכבשים יוכלו לשתות מהם בנוחות, ואין הם מכילים כמות מספקת של מים לשם ריווי צמאונם של גמלים. נוסף על כך כרוכה התקנת חפץ מגושם כגון זה בחציבה באבן בטרחה מרובה. כן יש לציין, שבשניים מששת חפץ-האבן, שנתגלו עד עכשיו, יש מחיצות, המחלקות את החפץ לשני חלקים שווים. מסתבר, שאין סיכוי להגיע לפתרון הבעיה על-ידי ניתוח מהותם של חפצים אלה בלבד, אלא יש לבדוק בדיקה מדוקדקת את מקום הימצאם ואת סביבתם הקרובה.

לאחרונה הציע הפרופ' מ. אבן-ארי להבחין שלוש צורות בחקלאות הע-תיקה בנגב, והקדומה שבהן היא זו של עיבוד חקלאי מרוכז בעמקי-הנחלים הצרים יותר. פירוש הדבר, שהאיכר היה מתקין מערכת-סכרים בעמקי-הנחל לשם עצירת מים-הגשמים הזעומים. בדרך זו עלה בידי האיכרים להכשיר שדות, שבהם גדל מרעה מרובה ועשיר.

מתוך בדיקת צורה מיוחדת זו של עיבוד חקלאי בעמקים הצרים, בקשר לחפץ-האבן הנדונים, הגענו למסקנות מאלפות. נחקרו שלוש מערכות של עמקים צרים, שבשתיים מהן נמצאו קודם-לכן חפץ-האבן. חפצים אלה היו מוצבים על-גבי תלולית שטוחה מאוד, שבה הולך העמק ומתרחב סמוך

למוצאו. על גדתו השמאלית של עמק־הנחל, קצת מעל למקום הימצאם של חפצי־האבן, נתגלו שרידי בניין גדול, המורכב ממספר רב של תאים מסודרים בטור אחד ומחצר גדולה סמוכה לבית. בגדה השנייה של הנחל, במקום שבו מתרומם ההר בתלילות, נחשפה בריכת־מים גדולה. שברי כלי־החרס, שהיו פזורים מסביב לבית ובמקום הימצאם של חפצי־האבן, היו כולם נבטיים. בעמק־הנחל השני, שנבדק על־ידינו, היה מצב־הדברים דומה לזה של העמק שנסקר למעלה. על הגדה השמאלית שלו נתגלו שרידים של בית גדול, הדומה יותר למחסן מאשר לבית־מגורים, ולו צורה של L לאטינית. בין הבית לבין הנחל עצמו (שבו יש מערכת של סכרים נמוכים וקצרים יחסית) נחשפה תלולית נמוכה ביותר, שקודם־לכן נמצאו עליה חפצי־האבן. כמה מאות מטרים במעלה של עמק הנחל, על הגדה הימנית שלו, נתגלו שרידים של בתי־איכרים, אף הם נבטיים, כפי שמעידים שברי כלי־החרס, הפזורים בסביבה הקרובה.

מסתבר, שיש קשר בין מערכות־הסכרים, הבתים הנבטיים וחפצי־האבן וכי אין אפשרות להבין את הכתובות, החקוקות על־גבי הדפנות של חפצי־האבן, אלא מתוך ראיית הגורמים הנזכרים במצורף. יש להניח, שהכתובות של מערכות־הסכרים הוקדשו על־ידי בונין לאלוהות. בכמה מקרים נזכרים שמות בוני־הסכרים, ובכתובות הארוכות יותר אף רשום תאריך ההקדשה, כלומר, מועד הסיום של התקנת מערכת־הסכרים.

ניתן לשער, שחפצי־אבן גדולים אלה היו מתקני־פולחן, כנראה, מזבחות נסך, שלידם נערכו טכסים, הקשורים בהעתרה על ירידת גשמים, שכמותם בנגב היתה זעומה מימ־קדם. תקוותנו היא, שמחקר נוסף בבעיות החקלאות העתיקה בנגב והכרונולוגיה שלה עשוי לסייע אף בהבהרתו של עניין מעורפל זה.

7א. כתובת זו (לוח ה', 1) נתגלתה בעיים שבחצר המצודה הביזאנטית. פני האבן, שעליה היא חקוקה, גסים. הכתובת חקוקה על צדו הצר של חפץ־האבן. אורך האבן: 90 ס"מ; גובה: 75 ס"מ; גובה האותיות בשורה העליונה: 11—14 ס"מ ובשורה התחתונה: 16—18 ס"מ.

דנה סכרא

די קרב

סכר זה אשר הקדיש

דנה סכרא — זו הכתובת הנבטית הראשונה, שבה מופיע שם-עצם זה, אך הוא שכיח בשפות השמיות האחרות בהוראת מחסום בפני זרימת מי נהר או פלג. כך, למשל, באשורית: *Sik(k) ūru*²⁷; ובערבית: *سَكْرُو*²⁸. כן מצויה צורה זו בסורית²⁹, בארמית³⁰ ואף בלשון המשנה.

אין פלא, שמלה זו חסרה באוצר הלשון הנבטית, שהרי הנבטים היו שבט-נדודים, ומשלח-ידם העיקרי היה גידול-בהמות (כבשים וגמלים), או שוד השיירות, ואילו החקלאות לא תפסה מקום חשוב בחייהם. מסתבר, שמסיבה זו אנוסים היו הנבטים, בעשרות השנים האחרונות לעצמאותם המדינית, לבקש דרכים נאותות להבטחת המרעה לצאנם ולגמליהם, באמצעות מערכות הסכרים שהתקינו בנגב. עד כמה שידוע לנו, לא עשו הנבטים נסיונות דומים בשטחי-ממלכתם האחרים. מעולם לא נזכרו סכרא אלה באזורים האחרים, שבהם נמצאו הכתובות הנבטיות.

די קרב (ראה למעלה, כתובת 2) — כתובות אלו הוקדשו בעיקר לאלו-היות³¹. בכתובת שלנו לא נרשמו שמות המקדיש, או המקדישים, של מערכת-הסכרים; אך אין להוציא מכלל חשבון את האפשרות, ששם המקדיש נחקק באחד הצדדים הארוכים, שלא נשתמר, של חפץ-האבן. אמנם מאחר שלא נמצאו שום שרידי-אותיות בחלק שנשתמר מן הצד הארוך שלו — קרוב יותר לוודאי, שבכתובת זו לא נרשם שם המקדיש, בהבדל מכתובות אחרות, שבהן צוינו שמות המקדישים או הבונים.

ב. כתובת על אחד הצדדים הארוכים של אותו חפץ-אבן עצמו (לוח ה', 2). ארכה: 190 ס"מ; גבהה: 95 ס"מ; גובהה האותיות: 20—23 ס"מ.

W. Muss-Arnolt, *A Concise Dictionary of the Assyrian Language*, 27

Berlin 1905, s. v. *sik(k) ūru*

E. W. Lane, *An Arabic-English Lexicon*, London 1872, s. v. 28

"a subst. from *السَّكْرُ* as meaning 'the stopping up, or damming up' of river, or rivulet i. e. a dam; a thing with which a river, or rivulet, is stopped up."

C. Brockelman, *Lexicon Syriacum*, Hallis Saxonum 1928, s. v. 29

J. Levy, *Wörterbuch etc.*, Berlin and Vienna 1924, s. v. 30. סוכרא, סכרא

ירוש', שבת יג, יד^א, סכרא דנהרא.

31. *CIS*, II, 174, 336; וכן בכתובות הנבטיות, שפורסמו לאחרונה עלידי

מיליק (ראה למעלה, הערה 7).

במקורה היתה כתובת זו בת שתי שורות, אך חלקה הגדול של השורה העליונה נשבר. האותיות בכתובת זו הן גדולות ביותר.

דנה דרתא

זה הבית (?)

קריאת האות החמישית היא מסופקת במקצת; מכל־מקום, לא מצאנו עד כה בשום כתובת נבטית את המלה "דרתא", כפי שקראנוה כאן, ואף לא את המלה "דלתא", שהיא האפשרות היחידה האחרת. אם הקריאה "דרתא" נכונה היא³², הרי אפשר הכוונה כאן לבית או לבתים, שנבנו על־ידי האי־כרים סמוך לסכריהם; אולם מאחר שחפץ־אבן זה לא נתגלה באתרו — איך, כמובן, אפשרות לקבוע לאיזה בית יש לייחס את הכתובת.

ג7. כתובת על הצד שמנגד ל־7ב. ארכה: 95 ס"מ; גבהה: 95 ס"מ; גובה האותיות: 24—30 ס"מ. האותיות גסות ביותר, בדומה לאלו שבכתובת 7ב.

שלם

שלום!

8. כתובת על הצד שנשתמר בשלמות של חפץ מאבן־גיר קשה (לוח ה', 3). האבן נתגלתה באחד מיובלי נחל־עבדת, כ־4 ק"מ מדרום־מערב לעבדת. הכתובת לא נפגעה כמעט, בעוד שחלקיו האחרים של חפץ־האבן נתרסקו לשברים רבים, ולא עלה בידנו לשחזרם לשם קביעת מידות־המתקן. אבן זו שמורה עכשיו בעבדת.

הכתובת קבועה במעין מסגרת מורמת במקצת. ארכה: 63 ס"מ; גבהה: 46 ס"מ; גובה האותיות: 40—80 מ"מ. חסרות הפינה השמאלית העליונה וכן רצועה צרה לכל אורך צדה השמאלי של האבן. בכתובת ארבע שורות:

דנה סכרא די

בנא גרמו וחברוהי

שנת XVIII למראנא רב[אל]

די אחיי ושיזב [עמה]

זה הסכר אשר

בנה גרמו וחבריו (או: חבורתו)

בשנת י"ח לאדוננו רבאל,

אשר החיה והושיע לעמו.

32. השווה: Levi, *op. cit.* — דרתא, דרא.

דנה סכרא — ראה ההערות לכתובת 7א. כל הכתובות בששת חפצי האבן, שנתגלו עד עכשיו, פותחות באותה נוסחה עצמה.
 די בנא — "אשר בנה". הכתיב השכיח יותר בכתובות הנבטיות הוא "בנה"³³, אולם גם הצורה השנייה מופיעה בשתי כתובות נוספות³⁴. "בנא" הוא הפועל הרגיל, המשמש בכתובות שלנו לציון בניית הסכרים, בעוד שהפועל "קרב" שבכתובת 7א הוא בלתי-רגיל ומיוחד לאותה כתובת בלבד.
 גרמו — שם-עצם פרטי זכרי, שהוא שכיח למדי בכתובות-פטרה³⁵ ובחרותות-סיני³⁶.

וחרוהי — שם-עצם, רבים; "וחריו" — במובן חבורה. בדרך-כלל משמש הוא לציון חברי אחווה דתית³⁷. מתחום דת הנבטים ידועים לנו רק שמות-אליהם, צורת מקדשיהם וכן מתקני-הפולחן שלהם. עניין הארגון הפנימי של מעמד הכהונה שלהם — אם אמנם היה קיים ארגון כזה — הוא לנו בחזקת געלם, באופן שאין בידנו לקבוע בוודאות, אם הכתובת הנדונה מכוונת לאחווה דתית, למשפחה, לשבט או למטה (ראה להלן).
 שנת XVIII למראנא רבאל — המלך רבאל השני, שכוונה בשם זה (כפי שאפשר ללמוד מן התואר), ידוע לנו ממטבעות ומכתובות בלבד. הוא אינו נזכר בשום מקור עתיק, אף-על-פי שתקופת-מלכותו נמשכה כארבעים שנה. מתוך כתובת אחת, שנתגלתה בדמיר³⁸, למדים אנו, ששנת

33. למשל: CIS, II, 162, 163, 164 וכו'.

34. CIS, II, 333; Jaussen et Savignac, *op. cit.*, n° 386.

35. CIS, II, 361, 362, 377 וכו'.

36. שם, 694, 790, 1426 וכו'.

37. G. Dalman, *Neue Petra-Forschungen*, Leipzig 1912, p. 92; n° 73.

38. Jaussen et Savignac, *op. cit.*, n° 246. פרופ' י. ידן העלה — בשיחתו עם מחברו של מאמר זה — השערה, שה"חרוהי" הם מעין גוף צבאי, כגון ה"יחד" שבמגילות הגנוזות, או ה-*τάξις* היוונית. הפירוש-בדיקה, שערך המחבר במחנה הצבא "הרומאי" בעבדת, הוכיחה, שנמצאים כאן כלי-חרס נבטיים עד לסלע הבתול, שעליו הוקם המחנה. גם תכניתו של המחנה אינה רומאית טהורה לכל דבר. משמע, שאין להוציא מכלל חשבון את האפשרות, שה"חרוהי", הנזכרים בכתובות שלנו, אינם אלא יחידה, או יחידות צבאיות, שהוטל עליהן לבנות מערכות-סכרים אלו. יש בדעתנו לשוב לדון בנושא זה ביתר הרחבה.

CIS, II, 161 38.

מלכותו הכ"ד של רבאל היא שנת 405 למניין השטרות, כלומר, 70—71 לספה"ב. מכאן, שהכתובת שלנו היא משנת 88—89 לספה"ב.

הספרה X בתאריך של הכתובת הנדונה נרשמה בבירור, בעוד שהספרה V היא מוארכת ומעוותת במקצת; אך אין זו צורה בלתי־רגילה³⁹.

די אחיי ושיזב עמה — "אשר החיה והושיע לעמו". תואר זה ניתן למלך רבאל השני בלבד, וכנראה בעידן המאוחר של תקופת־מלכותו. עד כמה שידוע לנו, הכתובת הקדומה ביותר, שבה נזכר תואר זה, היא מן השנה הכ"ג למלכותו של רבאל השני⁴⁰. כן יש כתובות, שבהן נזכר תואר זה בשנה הכ"ד⁴¹, בשנה הכ"ה⁴² ובשנה הכ"ו למלכותו⁴³, אך אין לו זכר בכתובות מן השנים הראשונות למלכותו⁴⁴. אם אמנם נכונה היא הקריאה שלנו, הרי קדומה הכתובת הנדונה בחמש שנים לכל כתובת אחרת, שבה נזכר רבאל השני באותו תואר. הכתובת שלנו אף מקטינה את הפער הקיים בכתובות של רבאל משנות־מלכותו המוקדמות לבין אלו מן המאוחרות שבהן.

ב. כתובת על אחת מדפנותיו של חפץ־אבן מרובע כמעט (לוח ו', 1). ראשיתה נחקקה על אחת הדפנות האחרות, אך חלקה זה שחוק ביותר. כן שבור חלקה העליון, באופן שאין כמעט אפשרות לקרוא את האותיות שעליו. אנו מביאים כאן את חלק־הכתובת שנשתמר, מחמת החשיבות המרובה של הידיעות, שניתן להפיק ממנו. נראה, שכל שורה שבכתובת התחילה בדופן הפגומה, ונמשכה על־פני הדופן השנייה. לפיכך קבענו לכתובת זו את המספר 9.

אבן זו נתגלתה במרחק של כ־20 מטרים מן המקום, שבו נמצאו שברי חפץ־האבן, שעל אחד מהם היתה חקוקה הכתובת 8. השורה העליונה של 9 שבורה, ואילו השורה השנייה שחוקה, אך ניתנת לקריאה. השורות השלישית והרביעית "חודשו" באמצעות כלי חד, כנראה, על־ידי עובר־אורח בזמן

39. למשל: M. Lidzbarski, *Handbuch der Nordsemitischen Epigraphie*,

Weimar 1898, Pl. XLVI

RES, 83, 486 40.

CIS, II, 162 41.

RES, 86 43. שם, 183 42.

— CIS, II, 225 44. — RES, 1107 השנה הרביעית למלכות רבאל; RES, 1107

משנתו החמישית.

מאוחר יותר. אורך האבן: 56 ס"מ; גובהה: 45 ס"מ; גובה האותיות: 70—100 מ"מ.

וחברוהי

בני סרותא ערת

שנת XXVIII

(וחבריו (או: חברותו)

בני סרותא ערת

בשנת כ"ח

וחברוהי—ראה למעלה, כתובת 8.

בני־סרותא—שם זה, עד כמה שידוע לנו, אינו נמצא בשום כתובת או מקור נבטי אחר. הוא מופיע פעם אחת בלבד בפאפירוס ארמי כשם זכרי⁴⁵. יש להניח, שה"חברוהי", הנזכרים בכתובת 8 ובכתובת הנדונה, הם אותם אנשים עצמם. חבורה זו קרויה "בני־סרותא", כפי שאפשר ללמוד גם מכתובת אחרת, שנתגלתה על חפץ־אבן דומה לנ"ל בעיים שבחצר המצודה הביזאנטית, כנראה, שלא באתרה. פענוחה של כתובת זו לא הושלם עד כה. בני־סרותא אלה, בין שהיו חבריה של אחווה דתית ובין שהיו חברי שבט או מטה, הם ללא ספק אותם אנשים, שהתקינו את מערכות־הסכרים בעמקים שבסביבתה הקרובה של עבדת.

ערת—יש לזהות, כנראה, שם זה עם אערה, שהיה שמה של אלוהות נבטית. אפשר להסביר את העדרה של האל"ף בראש התיבה כתוצאה של אסימילאציה, או כשיכחה מצד האדם שחקק את הכתובת. אם הנחתנו זו נכונה היא, הרי לפנינו שמה של אלוהות נבטית. בכמה כתובות נבטיות זהה אלוהות זו עם דושרה⁴⁶, אך בכתובת אחת מאמתאן, משנת 93 לספה"נ⁴⁷, נזכרות שתי אלוהויות זו בצד זו—אערה ודושרה—ואילו בכתובת שלישית מופיעה אערה, הנערצת בבצרה כאלוהות המקומית⁴⁸.

Lidzbarski, *op. cit.*, p. 330; A. Koock: *CIS*, II, 149, B-C 45

A Glossary of the Aramaic Inscriptions, Cambridge 1898, p. 86

R. Savignac and M. Abel, *RB*, II, 1905, pp. 592-596 46

RES, 83 47

CIS, II, 218 48

XXIII שנת — "בשנת כ"ח" — הספרות XX שבכתובת שלנו הן בלתי-רגילות, ואפשר אינן אלא צורה מאוחרת של המספר ⁴⁹. כמו־כן בלתי־רגילה היא הצורה, שבה משולבות היחידות; הצורה הרגילה של שילוב היחידות היא תוצאת חיבור הקווים האנכיים בבסיסם ⁵⁰, בעוד שכאן מחוברים הקווים בראשם.

נסיגותינו לקרוא את שם המלך, ששנות מלכותו נחקקו, כנראה, בצד האחר של הכתובת, לא עלו יפה. אך קרוב לוודאי, שהכוונה היא לרבאל השני. נראה, ששתי כתובות אחרות, שאף הן נחקקו על חפצי־אבן כגון אלה, מתייחסות למלך זה עצמו. התאריך בכתובת זו הוא משנת 98—99 לספה"נ

J. Euting, *Sinaitische Inschriften*, Berlin, p. 61; n° 43, pl. 26; ⁴⁹

Lidzbarski, *loc. cit.*

Lidzbarski, *loc. cit.* ⁵⁰